

AZƏRBAYCANDA LATIN ƏLİFBASINA KEÇİD

Tarixə qısa baxış və Fərhad Ağazadə

Ərəb əlifbasının islahı və latın əlifbası ideyasının yaranması

Vaxtilə islamlaşan, Xəlifəliyin bir vilayətinə çevrilən və İslam sivilizasiyasının üzvü olan Azərbaycanda ərəb əlifbasından istifadə olunması təbii olmuşdur. Alimlər, şair və yazıçılar, sənaməçilər bu əlifbadan istifadə edərək əsərlərini ərəb (dövrün əsas elm dili), fars (dövrün əsas poeziya dili) və 13-cü yüzillikdən başlayaraq, həm də türk dilində yazmışlar.

19-cu əsrin ortalarından başlayaraq Avropanın və Rusiyanın elmi-mədəni təsirinə məruz qalan Azərbaycan mütəfəkkirləri və ziyalılarının bir qismi ərəb əlifbasının əhalinin savadlanmasında və dilimizin inkişafında ciddi maneəyə çevrildiyi fikrinə düşmüş, onun islahı yolunda çalışmış, mübarizə aparmışlar. Bu məsələdə ilk təşəbbüs M.F.Axundova (1812-1878) məxsusdur.

M.F.Axundovun ərəb əlifbasının islahatı haqqında düşündüyünü onun 1854-cü ildə yazdığı bəzi məktublarında görmək olar. (1, səh. 72-74). Bu yolda planlı, sistemli fəaliyyət isə M.F.Axundov 1857-ci ildən başlayır. O, özünün tərcümeyi halında yazır:

“1857-ci il miladidə islam əlifbasını dəyişdirmək (islah etmək - İ.İsaxanlı) üçün fars dilində bir kitabça yazıb, əlifbanı dəyişdirməyin vacib məsələ olduğunu həmin kitabçada göstərdim” (1, səh. 420).

Mirzə Fətəli Axundov
(1812-1878)

M.F.Axundovun əlifba yolunda mübarizəsinin ciddi təhlili bu yazının məqsədinə aid olmadığı üçün burada, sadəcə, bəzi prinsiplial məqamları qeyd etməklə kifayətlənəcəyik. Əlifbanın islahı yolunda M.F.Axundov əvvəlcə, əsasən aşağıdakı müddəaları irəli sürmüşdür:

- Səit hərflər sözün tərkibində səmit hərflərin yanında yazılmalıdır.

- Nöqtələr bütövlükdə hərflərdən atılmalıdır.
- Sözlər bitişməyən, ayrı-ayrı hərflərdən əmələ gəlməlidir.

Məhz bu şərtlər daxilində M.F.Axundov ərəb əlifbasının islahı yolunda 10 ildən çox ciddi mübarizə aparmışdır. (bax: 2, F-2, siy.1, sax. vah. 39).

60-cı illərin sonuna yaxın bəzi başqa xalqlar arasında da əlifba məsələsi müzakirə obyektinə çevrilmiş və hətta 1868-69-cu illərdə avar, çeçen və çərkəz dilləri üçün latın əlifbasına oxşayan və soldan-sağa yazılan bir əlifba tərtib edilmişdi (1, səh. 271). Təxminən elə bu illərdə M.F.Axundov əlifba məsələsində

daha 2 müddəə (hər bir hərf ancaq bir şəkli malik olmalıdır və yazı soldan-sağa yazılmalıdır) irəli sürərək, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi mümkünlüyünü qeyd edir. 1870-ci ildə o, ərəb əlifbasının latın hərfləri əsasında dəyişdirilməsi ilə bağlı öz ilk layihəsini tərtib edir və layihəni, bu məsələlərlə ciddi maraqlanan gənc Məhəmməd Ağa Şaxtaxtılıya (1846-1931) göndərir. (2, F-2, siy.1, sax. vah. 43). Bundan sonra o, öz layihəsində bəzi hərflərin şəkillərini dəyişir və 1873-cü ildə özünün latın əlifbası layihəsinin son variantını hazırlayır. Bu layihənin əlyazmasının bir vaxtlar Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdə olduğu qeyd olunsa da (9, səh.

Fars əlifba

Aa	آ	Bb	ب
Cc	ث	Tt	ت
Pp	پ	Ll	ل
Çç	چ	Hh	ح
Xx	خ	Əə	ع
Uu	و	Rr	ر
Zz	ز	Şş	ش
Ss	س	Əl	ع
Əp	ص	Əs	ض
Tt	ط	Uu	ظ
b, b	ع	z, z	ع
f, f	ف	y, g	ق
k, k	ك	q, g	ك
x, n	خ	l, l	ل
m, m	م	ə, n	ن
o, o	و	v, v	و
v, v	و	z, j	و

Ti	آ	Ne	آ
Uu	آ	So	(او تور)
ƏƏ	(او كول)	bl	(او قزل)
Əe	(ای کیت)	y y	(او پول)
	۶۶		(مخزن)

M.F. Axundovun latın sistemli əlifba layihəsinin ilk variantı -1870

Qeyd:

M.F. Axundovun 1873-cü ildə tərtib etdiyi son latın əlifbası layihəsi, mətbuatda (F.Ağazadə. «Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения», Казань-1928, səh. 19; Əmin Abid. «Mirzə Fətəli Axundovun əlifba inqilabçılığı və latın sistemli əlifbası», «inqilab və mədəniyyət» jurnalı, №6, 1929, səh.38-39;) dərc olunsa da, onun 1870-ci ildə tərtib etdiyi bu ilk latın əlifbası layihəsi diqqətdən kənar qalmışdır və ilk dəfə olaraq burada dərc olunur.

taleyi olan başqa siniflərin qarışması lazım idi. Bu siniflər isə Türkiyədə, eyni zamanda xəlifələr olan sultanların hökuməti, İranda özlərinə «zillillah» (Allahın kölgəsi) deyən şahların hökuməti, keçmiş Rusiyada isə çarların despot hökuməti idi. Çoxmilyonlu türk-tatar əhalisinin mədəniyyət suallarının taleyi bax bu üç höku-mətin əlində idi.

İslahatçılar çox yaxşı bildirdilər ki, müvafiq hökumətin iştirakı olmadan belə məsələlər həll oluna bilməzdi.

Bu vəziyyəti hamıdan əvvəl M.F. Axundov nəzərə almışdı. Baxmayaraq ki, türk-tatar kütləsinin əksəriyyəti keçmiş Rusiya imperiyasının ərazisində yaşayırdı, M.F. Axundov, ilk növbədə, İran və Türkiyə hökumətinə müraciəti lazım bilmişdi. Əlbəttə ki, o, bu əməli əsassız etməmişdi.

Çar mütləqiyyəti öz türk-tatar vilayətlərində tam başqa məqsədi güdüdü: o, bu yerlərdə pravoslavlığı yaymaq istəyirdi. Orada türk-tatarların ana dilində bir dənə də olsun hökumət məktəbi olmayıb; kitab, qəzet və jurnal olmayıb. Onların nəşrinə icazə verildisə, onda bu icazə xüsusi şərtlərlə və məhdud-laşdırmalarla verilməli idi. Məsələn: «Tərcüman» qazetinin (krım tatarı İsmail bəy Qasprinski (1851-1914) tərəfindən 1883-cü ildə təsis edilmişdir-**İ.İsaxanlı**) nəşrinə yarısı rus dilində buraxılmaq şərti ilə icazə verilmişdi.

Bəli, belə bir dövrdə rus hökumətindən yerli əhalinin mədəni-maarif işlərinə qarışmaq haqqında xahiş etmək ağılsızdır idi. Ondən missioner yardım, kilsə tikilməsi və istənilən başqa bir şey haqqında xahiş etmək olardı, lakin türk-tatar vilayətlərində ərəb əlifbası islahatının həyata keçirilməsi işində yardım göstərmək haqqında xahiş etmək mümkün deyildi. Onda yalnız tək ruslaşdırma siyasəti aparılırdı.

M.F. Axundov yardım haqqında rus hökumətinə müraciət etməməyi ağılabatan bilir və buna görə o, tez və müsbət nəticələr əldə

edəcəyinə ümid edərək, fəaliyyət sahəsini Konstantinopola keçirir.

O, düşünürdü ki, dindar sultan (ya onun hökuməti) milyonlarla savadsız müsəlmanların vəziyyətini başa düşəcək, ərəb əlifbasının islahı və ya dəyişdirilməsi haqqında əmr verəcək və Sultanın belə bir əmri elan edilən kimi, bütün müsəlmanlar, o cümlədən Rusiyanın türk-tatarları, xəlifənin (türk sultanları eyni zamanda xəlifələr sayılırdı) əmrini dərhal icra edəcəklər.

Çoxmilyonlu müsəlmanların xəlifəsi sayılan Sultan heç vaxt Quranın yazıldığı əlifbadan imtina etmək haqqında qərar verməzdi! Hətta onun islahı haqqında da söhbət gedə bilməzdi! Xəlifə Şəriətin və Quranın tələblərinin himayəçisidir. O, Quranın yazıldığı əlifbanı ləğv etməyə və ya dəyişdirməyə yox, onun istifadəsini həvəsləndirməyə borclu idi.

Bax bu vəziyyəti M.F. Axundov nəzərindən qaçırtmışdı.

Bəli, onun Konstantinopol və Tehran əyanlarına bu müraciətləri nahaq idi.

Başqa tədbirlər lazım idi. Başqa dövr lazım idi. Hər xalqın özünü dərk etməsinə, xalqların öz məktəblərinə malik olub, orada uşaqlarını öz ana dilində və dilinin konstruksiyasına (quruluşuna) daha uyğun gələn əlifba ilə öyrətməsinə şərait yaradan quruluş lazım idi. Bu şəraitləri isə nə çar mütləqiyyəti, nə sultan istibdadı, nə də şah rejimi verə bilirdi.” (3, F-515, t-1, iş-6, v-19,20)

Beləliklə, əlifba məsələsində heç bir dəyişikliyə nail ola bilməsə də, ərəb əlifbasında hərflərin şəkillərinin latın hərfləri ilə əvəz edilməsi ideyası ilk dəfə M.F. Axundovdan gəlmişdir və bu ideyanın həyata keçirilməsi missiyası isə təxminən yarım əsr sonra, başqa insanların üzərinə düşəcəkdə.

Yeni əlifba uğrunda mübarizədən danışanda, M.F. Axundovun müasiri və dostluq münasibətləri olan Mirzə Melkum Xan (1833-1908) haqqında danışmaq mümkün deyil.

Milliyyətçə erməni olan Mirzə Melkum Xan (o, müsəlmanlığı qəbul etmişdi) fars dilində əlifba məsələsinə həsr edilmiş 2 fundamental əsər “Şeyx və Vəzir”, “Məbdəi tərəqqi” (inkışafın başlanğıcı) əsərlərini yazmışdır. Bu kitabların hər ikisinin tərcüməsi (ərəb əlifbası ilə türk dilində) 1905-ci ildə Bakıda, 1907-ci ildə Tiflisdə nəşr etdirilmişdir.

M.F.Axundov yeni əlifba uğrunda Mirzə Melkum Xanın fəaliyyətini çox yüksək qiymətləndirirdi. O, Mirzə Melkum Xanın Londonda İranın səfiri təyin olunmasından təəssüflənərək, 1875-ci ilin noyabr ayının 8-də Mirzə Yusif Xana məktubunda yazırdı: *“İranda tək bircə nəfər hikmət sahibi yazıçı meydana gəlmişdi, təəssüf ki, onun da qədrini bilməyib Londonda həbs etdilər. Onun vəzifəsi məgər səfirlikdir? Onun vəzifəsi öz bilik və arzularını qələmə almaqdır. Əgər o, Tehranda qalsaydı, ehtimal etmək olardı ki, onun səyi nəticəsində bəlkə də islam əlifbasını dəyişdirmək mümkün olardı”*. (1, səh.391).

“Xristianlar arasında İslamın ən sədaqətqar dostlarından biri, hətta birincisi” (4, səh. 155) kimi qiymətləndirilən Mirzə Melkum Xan ərəb əlifbasının islahı yolunda xüsusi layihələr hazırlamış və M.F.Axundova məktublarından bəzilərini öz əlifbası ilə yazmışdır.

Yeni əlifba uğrunda mübarizədə, haqqında mütləq danışılması lazım gələn şəxsiyyətlərdən biri də M.F.Axundovun davamçılarından olan, 1889-ildə İranın Qafqazda Baş Konsulu olmuş Mirzə Riza Xandır (1853-1935).

19-cu əsrin 70-ci illərində, ərəb əlifbasının islahı yolunda fikirlərin yüksək vüsət aldığı bir dövrdə *“erməni qəzeti “Muşaq” və rus qəzeti “Qolos” ərəb hürufatının çətinliklərindən bəhslər açaraq, müsəlman uşaqlarının erməni və rus məktəblərində təlim və tərbiyə edilməsini təklif etmişdilər*. Bu məsələdən xeyli təsirlənən *Mirzə Riza*

Mirzə Melkum Xan
(1833-1908)

Xan, 1879-cu ildə latın hərflərini ərəb, fars və türk dillərinə tətbiq edərək, İstanbulda “Şirakət İraniyyə” mətbəəsində “Risaleyi-Rüşdiyyə” (Alphabet Ruchdie) adlı əlifba kitabı çap etdirmişdir”; (4, səh.158).

Bu əlifba kitabı heç bir uğur qazanmasa da, heç bir yerdə tətbiq olunmasa da, praktik olaraq latın əlifbasına keçid baxımından tarixi əhəmiyyətə malik idi. Bu kitab Yaxın və Orta Şərqdə latın əlifbası ilə çap olunan ilk əlifba kitabıdır.

Azərbaycan dilində olan mənbələrdə Mirzə Riza Xan barəsində tərcümeyi-hal xarakterli heç bir məlumata rast gəlmədiyimizdən burada onun haqqında bir qədər danışmağı lazım bildik.

Mirzə Rıza Xan 1853-cü ildə Təbrizdə anadan olub. Hələ gənc yaşlarında türk, fars, ərəb dillərini yüksək səviyyədə öyrənərək, ədəbiyyat, riyaziyyat kimi elmlərə yiyələnən Mirzə Rıza Xan xarici dilləri öyrənmək məqsədilə İstanbula gəlir. İki il ərzində fransız, yunan, ingilis və alman dillərini öyrənərək İstanbuldan Tiflisə gəlir. Burada rus dilini də öyrənir və 1877-ci ildə İranın Tiflisdəki Baş Konsulluğunda tərcüməçi, sonra isə baş tərcüməçi işləyir. 1880-ci ildə Tiflisdə yaşayan iranlılardan ibarət “Maarif” məclisi yaradır və yuxarıda adı çəkilən əlifba kitabını fransız dilinə tərcümə edərək bu məclisin gəliri hesabına çap etdirir. 1882-ci ildə “Xan” ləqəbi alır və 1886-cı ildə Rusiyada İran səfirinin müşaviri təyin edilir. 3 ilə yaxın burada işləyir və 1889-cu ildə Mirzə Rıza xan Baş General rütbəsi alır və elə həmin il İranın Qafqazda Baş Konsulu vəzifəsinə təyin edilir. 1890-cı ildə Tiflisdə kasıblar, imkansızlar və müəllimlərə yardım məqsədilə xeyriyyə cəmiyyəti yaradır.

Bundan sonra da, davamlı olaraq, müxtəlif ölkələrdə dövlət vəzifələrində çalışan Mirzə Rıza Xan müxtəlif vaxtlarda İran, Türkiyə, Rusiya, İtaliya, Fransa və bir sıra başqa Avropa dövlətlərinin müxtəlif dərəcəli orden və nişanları ilə təltif edilib.

20-yə yaxın kitabın müəllifi olan Mirzə Rıza Xan, eyni zamanda, “Daneş” ləqəbi ilə fars və fransız dillərində şirin şeirlər və hekayələr yazmışdır. O, fars dilində olan şeir və hekayələrini bir yerə toplayaraq “Müntəxəbe Daneş” adlı kitab halında çap etdirmişdir. Mirzə Rıza Xanın həyatı ilə bağlı bu məlumat da elə onun “Müntəxəbe Daneş” kitabından götürülmüşdür. (5, səh. 86-92)

Ümumiyyətlə, ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi ideyası bir variant olaraq M.F. Axundovdan gəlsə də, bu məsələ uğrunda heç kim ciddi və planlı iş görməmişdi (hətta M.F.Axundov özü də. Onun uğrunda

Mirzə Rıza Xan
(1853-1935)

mübarizə apardığı “yeni əlifba”, əsas etibarilə, ciddi islah olunmuş, yenilənmiş ərəb əlifbasıdır) və bu məsələ bir hərəkət şəklini almamışdı. Düşünmək olar ki, M.F. Axundovdan sonra ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi yolunda mübarizə yeni vüsət almalı idi. Çünki, ortada M.F. Axundov tərəfindən irəli atılan latın əlifbası ideyası və konkret layihə artıq mövcud idi. Lakin bu baş vermədi. Əlifba uğrunda əsas mübarizə yenə də ərəb əlifbasının ciddi islahı üzərində qurulurdu və latın əlifbası ideyası sanki unudulmuşdu. Faktik olaraq bundan sonra heç kim yeni latın hərflili layihələr irəli sürməmiş (Mirzə Rıza Xanın yuxarıda deyilən əlifba kitabı istisna olmaqla) və bunu ciddi müzakirə obyektinə çevirməmişdir.

(Ardı var)